

ДАНІЕЛЬ ГОРДИС

ІЗРАЇЛЬ

ІСТОРІЯ
ВІДРОДЖЕННЯ НАЦІЇ

*Переклав з англійської
Микола Климчук*

«НАШ ФОРМАТ»
Київ · 2021

[Почитати опис, рецензію і купити на сайті nashformat.ua](https://nashformat.ua)

УДК 94(569.4)
Г 68

Гордіс Даніель

Г 68 Ізраїль. Історія відродження нації / пер. з англ. Микола Климчук. — К. : Наш Формат, 2021. — 416 с. : іл. — Серія «Єврейська бібліотека».

ISBN 978-617-7973-47-7 (паперове видання)

ISBN 978-617-7973-48-4 (електронне видання)

Це розповідь про маленьку державу, яка привернула увагу світу з моменту свого виникнення й викликала захоплення. Чому міжнародна спільнота так зацікавилася Ізраїлем? Чому ізраїльтяни мають різні погляди на багато ключових питань? Яким буде майбутнє країни?

У цій книжці Гордіс веде нас крізь віхи історії та знайомить з відданими і величними постатями, які першими створювали державу й формували її основи. Він покаже, як Ізраїль став потужним культурним, економічним і військовим осередком, але водночас пояснює й грубі помилки та простежує тривалу історію міжнародної ізоляції країни.

УДК 94(569.4)

Видано за підтримки:

БЛАГОДІЙНИЙ ФОНД
БОРИСА ЛОЖКІНА

Перекладено за виданням: Daniel Gordis. *Israel: A Concise History of a Nation Reborn* (New York, Ecco, 2016, ISBN 978-0-06-236874-4).

Єврейська бібліотека

Серія заснована 2021 року

ISBN 978-617-7973-47-7 (паперове видання)

ISBN 978-617-7973-48-4 (електронне видання)

Усі права застережено. All rights reserved

© 2016 by Daniel Gordis

© ТОВ «НФ», виключна ліцензія на видання,
оригінал-макет, 2021

[Почитати опис, рецензію і купити на сайті nashformat.ua](https://nashformat.ua)

ЗМІСТ

<i>Вступ. Велика історія людства</i>	11
1 Поезія і політика	19
2 Рідний куток	36
3 Коаліція, а не ідеологія	48
4 Від мрії до реальності	65
5 Декларація Бальфура	84
6 Вийти можна, але йти нікуди	102
7 Ішув проти британців, араби проти поділу Палестини	122
8 Незалежність	145
9 Від мрії до реальної держави	169
10 Ізраїль виходить на міжнародну арену	191
11 Ізраїль і відлуння Голокосту	208
12 Шість днів, що змінили країну назавжди	223
13 Тягар окупації	243
14 Війна Судного дня	258
15 Революція в революції	278
16 За прикладом сіоністів	299
17 Мирний процес пробуксовує	319
18 Єврейське відродження в єврейській державі	343
 <i>Післямова. «Національний осередок для єврейського народу» — сто років після Декларації Бальфура</i>	 356
<i>Подяки</i>	364

<i>Додаток А. Дійові особи історії Ізраїлю</i>	369
<i>Додаток В. Глосарій єврейських понять і термінів</i>	378
<i>Додаток С. Декларація незалежності Ізраїлю</i>	384
<i>Додаток D. Каденції прем'єр-міністрів Ізраїлю, президентів США і президентів Ізраїлю</i>	388
<i>Додаток Е. Політичні партії і динаміка влади в Ізраїлі</i>	391
<i>Примітки</i>	393

Присвячую
Еллі Сарі Бен Сасон-Гордіс

«Співай і радуйся, дочко Сіону,
бо ось я йду й житиму посеред тебе»

Захарія 2:14

*

і Бейлі Чайкоф,
яка всім серцем любила Ізраїль,
присвятила життя єврейській освіті
і стала гідним прикладом для своїх дітей та онуків

Годі тобі вже ридати та голосити,
Хай очі твої сліз не проливають!
Є бо нагорода за біль твій [...]
Є ще надія для потомства твого [...]
Діти твої повернуться у свої границі.

Єремія 31:16–17

По-моєму, життя людини повинно пускати коріння в рідній землі, де воно органічно зливається з природою, людьми, звуками, запахами — з усім, що відрізняє рідний дім від інших, хай навіть кращих країв. Батьківщина — це місце, де перші спогади напоєні любов'ю.

Джордж Еліот
«Даніель Деронда»

Вступ

ВЕЛИКА ІСТОРІЯ ЛЮДСТВА

Реаліст в Ізраїлі той, хто вірить у чудо.

*Давид Бен-Гуріон,
перший прем'єр-міністр Ізраїлю'*

«**Єврей** вичавлюють з Росії, — писав 1898 року в журналі “Гарперс” Марк Твен. — Чотириста років тому їх вигнали з Іспанії, двісті років тому — з Австрії. В усі часи християнська Європа заважала їм жити. У євреїв забирали одне заняття за іншим, аж поки їм не лишилося майже нічого. Їм заборонили працювати на землі, займатися юриспруденцією, лікувати людей, хіба що інших євреїв, заборонили їм ремесла. Євреїв вважали таким страшним ворогом, що не пускали їх ні в школу, ні в науку»².

Та був серед євреїв чоловік прозорливий, розповідав Твен, — він розумів, як зробити єврейське майбутнє кращим, ніж минуле. «Ви чули про грандіозний план [Теодора Герцля]? Він хоче зібрати всіх євреїв у Палестині і створити єврейський уряд (очевидно, під протекторатом турецького султана). Цю пропозицію прихильно зустріли на Першому сіоністському конгресі, який відбувся минулого року і зібрав делегатів з усього світу».

Марк Твен захоплювався здобутками євреїв, співчував їхньому становищу в Європі і цілком розумів їхнє бажання створити свою державу в Палестині. Та водночас він висловлював застереження: «Я не султан, тому не маю нічого проти. Проте якій владі сподобається, коли хтось захоче зібрати у вільній країні найхитріші голови на світі? Навряд чи вона дозволить цьому народу відчути свою силу. Якби коні знали свою силу, ми не їздили б верхи».

Напевно, Твен і не підозрював, наскільки пророчі його слова. Державу Ізраїль створили рівно п'ятдесят років по тому, як у «Гарперс» вийшла його стаття. І з багатьох поглядів це дивовижна епопея. Навряд чи є в новітній історії інший народ, який зазнав таких гірких страждань і зміг за кілька десятиліть досягнути таких успіхів. Новітня історія Ізраїлю іноді здається казкою, але все це відбувалося насправді.

Історія Ізраїлю — це історія мандрівного народу, який тисячоліттями беріг свою мрію; історія народу, який врятувався, стоячи на краю прірви; історія народу, який знайшов дорогу в майбутнє, коли це здавалося неможливим. Римляни вигнали євреїв з Юдеї в 70 році н. е. — і дві тисячі років вони мріяли повернутися на батьківщину предків. Євреї згадують Єрусалим у щоденних молитвах і просять Господа повернути їх у Сіон. Стають обличчям у бік Єрусалима під час релігійних обрядів. Пасхальний седер* закінчують словами «Наступного року в Єрусалимі». Євреї залишили Сіон не з власної волі і завжди трималися за віру, що одного дня туди повернуться.

Нечисленні групи євреїв почали переселятися в Палестину наприкінці XIX — на початку XX століття: одні боялися, що в Європі їх знову переслідуватимуть, інші керувалися ідеологічними міркуваннями. Настала епоха націоналізму, і євреї вважали, що їм теж потрібна власна національна держава. Та, на жаль, реалізувати цю мрію допомогли не молитви, а кошмари XX століття.

Британська влада заявила, що підтримує створення єврейської держави ще в 1917 році, коли було оприлюднено т. зв. Декларацію Бальфура, однак події розвивалися повільно. Невдовзі британці зайняли протилежну позицію і в 1930-х роках перешкоджали переселенню євреїв у Палестину, що послаблювало віру сіоністів у можливість створення життєздатної держави. Потім, у 1939–1945 роках, нацисти знищили 90 % єврейського населення Польщі (до війни там жило 3,3 мільйона євреїв — найчисленніша єврейська діаспора) і третину всього єврейського населення світу.

Безпрецедентний геноцид вплинув на позицію міжнародної спільноти — ідея, що євреям потрібен власний географічний і по-

* Седер — ритуальна сімейна вечеря на свято Песах (юдейська Пасха). — *Прим. пер.*

літичний простір, стала очевидною. Тим часом сіоністи продовжували розбудову національних інститутів і врешті-решт змусили британців відступити. І в травні 1948 року було проголошено Державу Ізраїль.

Перші роки виявилися надзвичайно тяжкими. Молодій державі, яка не мала фінансових ресурсів і розвиненої інфраструктури, довелося прийняти величезну хвилю іммігрантів — набагато численнішу, ніж власне населення Палестини. Сотні тисяч євреїв з Північної Африки, Ірану, Іраку та інших країн переїжджали в Ізраїль, бо після проголошення єврейської держави їх почали в цих країнах переслідувати; ще 150 тисяч становили ті, кому пощастило вижити під час Голокосту — вони везли з собою глибоку історичну травму. Нова держава не мала ні природних ресурсів, ні вигідних ґрунтів — як не болото, то пустеля — і ледве могла забезпечити всіх цих людей продовольством і дахом над головою. Через кілька років після проголошення незалежності Ізраїль опинився на межі фінансового краху.

Однак ізраїльтяни не здавалися, почасти тому, що в них просто не було вибору. Якусь допомогу надавали американські євреї, які довгий час без ентузіазму ставилися до ідеї незалежної держави в Палестині. Німеччина виплачувала репарації за Голокост, і поступово Ізраїль вийшов із порочного кола бідності — єврейська держава зміцніла. З роками було створено сучасну інфраструктуру: дороги, промисловість, систему водопостачання, почали активно будувати житло. Співпрацюючи на міжнародній арені зі Сполученими Штатами, Англією і Францією, Ізраїль нарощував м'язи і став помітним гравцем не тільки в регіональному масштабі. Успішний досвід розбудови держави і новий образ єврея надихав у 1970-х роках радянських євреїв боротися за право на еміграцію. Ще через кілька десятиліть Ізраїль став економічною і технологічною супердержавою — наприклад, на біржі NASDAQ ізраїльських компаній більше, ніж європейських, що викликає заздрість не в одній країні Заходу.

Свідчення успіхів Ізраїлю можна знайти в багатьох сферах. Країна, де в 1950-х роках продукти видавали за картками, у 2000-ні виробляє десятки сортів марочних вин. Країна, у якій кільканадцять років існував лише один державний телеканал, сьогодні знімає фільми, які змагаються за «Оскар». Країна, у якій

знайшли новий дім ті, хто пережив Голокост і був символом безпорадності й пасивності, створила одну з найсильніших армій у світі. Народ, який століттями плекав традиції ученості, створив першокласну систему освіти й досяг чималих успіхів: ізраїльські вчені здобувають Нобелівські премії і задають наукові стандарти в багатьох сферах.

Історія Держави Ізраїль — це водночас історія революції. Сіонізм — приклад політичного руху, який ставив за мету змінити самі умови існування євреїв. Сіоністи наполягали, що євреям пора «народитися заново».

Великою мірою сіонізм був повстанням проти старого юдаїзму. Європейські євреї зазнавали постійних переслідувань, і сіоністські лідери доводили, що винна в цьому не тільки Європа, а й самі євреї. Мовляв, треба відмовитися від ролі вічної жертви і перестати вважати батьківщиною країну, у якій євреї живе, тільки поки хтось не вирішить його вигнати, а то й убити. У 1290 році євреїв вигнали з Англії, у 1492-му — з Іспанії. А потім у всій Європі розквітнув антисемітизм. І весь цей час, нарікали сіоністські лідери, євреї залишалися пасивними й слабкими; замість того щоб захистити себе і самим визначати свою долю, вони продовжували погойдуватися над стародавніми сувоями.

Так далі не можна, говорили перші сіоністські діячі, і важко переоцінити революційний запал цих людей. У багатьох аспектах сіонізм означав різкий розрив з попередньою єврейською традицією. Сіоністи так сильно прагнули створити «нового єврея», що навіть змінювали імена. Приклад — перші чотири прем'єр-міністри Ізраїлю: Давид Бен-Гуріон — уроджений Давид Грін, Моше Шарет — Моше Шерток, Леві Ешколь — Леві Школьнік, Голда Меїр (перша жінка на посаді прем'єр-міністра Ізраїлю) — Голда Меєрсон. Зміна імені слугувала своєрідним способом сказати «до-сить». Настав час для нового єврейського світогляду, нової психології єврея, нової єврейської батьківщини, нових єврейських імен. Словом, настав час для «нового єврея», для переродження єврейського народу.

І новий єврей народився в Державі Ізраїль. Власне, там народилося багато нових способів бути євреєм. Від першого дня існуван-

ня незалежного Ізраїлю там точилася жвава дискусія про те, що в нових обставинах означає бути євреєм і яке місце в житті нової держави має посісти юдаїзм. Іноді ця дискусія розвивалася в академічному ключі — тихо й мирно, іноді оберталася запеклою політичною боротьбою. У кожному разі, на цьому фронті сіонізм здобув переконливу перемогу: нинішні євреї зовсім не схожі на своїх переляканих і забитих предків. І те, що сіонізму вдалося створити нового єврея, не викликає жодних сумнівів.

Водночас сіонізм рішуче заперечував саму думку, що євреї можуть і далі залишатися народом неприкаяним, без власного дому. Коли наприкінці 1930-х років почався геноцид, багатьом євреям не було куди тікати. Сполучені Штати й Канада закрили кордони, а британці перешкоджали єврейській міграції в Палестину. Кораблі з євреями безпорадно шукали місця для висадки, і не завжди це вдавалося. Іноді кораблі, на яких євреї тікали від Голокосту, мусили повертатися в Європу, а часом їх умисно атакували ворожі судна — «нові євреї» в Палестині нікому не були потрібними. Сіонізм рішуче прагнув змінити ситуацію і збудувати світ, у якому євреї більше не були б безпритульними, «зайвими» людьми. Вихід полягав у створенні незалежної єврейської держави.

Багато століть євреї скнили на чужині, і сіонізм прагнув відродити культурне коріння, притаманне кожному народові, який живе на історичній батьківщині, говорить рідною мовою і сам визначає своє майбутнє. Євреїв було розпорошено по «чотирьох кутках землі», як каже молитва, і сіоністи хотіли знову зібрати їх разом. Майже дві тисячі років у вигнанні перетворили іврит з живої, повсякденної мови людей на мертву мову священних книг, і сіонізм хотів вдихнути в нього нове життя. Як і будь-який інший народ, євреї творитимуть музику, мистецтво, літературу й поезію. У них буде і висока культура, і простонародна. Вони житимуть у містах своїх предків і ходитимуть тими самими дорогами, що й біблійні пророки. Лідери єврейської держави опікуватимуться обороною, розвитком економіки, медицини, питаннями імміграції. І політичний сіонізм успішно виконав усі ці непрості завдання. Про це ми теж поговоримо.

Звісно, не всі прагнення сіоністів вдалося реалізувати. Люди штибу Теодора Герцля та Ізраїля Цангвіля вірили, що євреї при-

несуть на Близький Схід прогрес, і їх радо вітатимуть сусіди. Вони сподівалися, що єврейську державу можна створити без конфлікту, однак виявилось, що це дуже наївна мрія. Фактично євреї опинилися в ситуації гострого протистояння з сусідами задовго до того, як було проголошено Державу Ізраїль, і не схоже, що конфлікт вичерпає себе в осяжному майбутньому.

Теодор Герцль, один із головних архітекторів сучасної Держави Ізраїль, вважав, що коли євреї матимуть свою державу, антисемітизм відійде в минуле. Віра в це також виявилася наївною. У певному розумінні поява Держави Ізраїль тільки ускладнила картину: після цього євреїв в інших країнах почали сприймати дуже неоднозначно. Злети й падіння Ізраїлю, пошуки свого місця в міжнародній спільноті — усе це важлива частина історії країни, і про це ми теж поговоримо.

Ізраїль — країна складна й динамічна. Тут багато святих місць, і водночас активно розвивається світське (хтось скаже гріховне) життя, в Ізраїлі не бракує нічних барів і музичних клубів. З одного боку, це глибоко традиційне суспільство, з іншого — надсучасне. Тут живуть ультраортодокси, які цураються будь-якого натяку на сучасність, і працюють високотехнологічні компанії. В Ізраїлі живуть євреї з різним кольором шкіри і різного етнічного походження, євреї світські і євреї релігійні, євреї, які розмовляють різними мовами, і, звісно, неєвреї. Більшість іммігрантів, що їх прийняв Ізраїль (а він установив світовий рекорд за кількістю іммігрантів на душу населення), походили з країн, де не існувало глибокої демократичної традиції; однак Ізраїль завжди був країною демократії. Територіально і за чисельністю населення — це крихітна країна, однак вона постійно перебуває в центрі уваги міжнародної спільноти. Без Держави Ізраїль неможливо зрозуміти сучасну політику.

Попри те, що Ізраїль займає помітне місце на міжнародній арені, популярних, розрахованих на широку аудиторію книжок з історії цієї країни досі виходило не так уже й багато. Звісно, є кілька прекрасних видань на цю тему, та зазвичай вони вдвічі, а то й утричі довші за мою книжку, і популярними їх не назвеш. Більший обсяг дає змогу зануритися в історію глибше, детальніше розповісти про

події, які я згадую лише кількома словами або й узагалі оминаю, однак не факт, що це виразніше показує історію країни загалом.

У багатьох книжках добре розказано, *що* відбулося, однак не пояснено, *чому* це відбулося, і не показано, як різні елементи історичної мозаїки складаються в послідовну картину. Натомість Ізраїль займає надто важливе місце в системі міжнародних відносин, щоб ми це могли проігнорувати. Отже, у цій книжці передусім ідеться про *ідею* єврейської держави — як вона виникла, як розвивалася і як втілилася в реальність.

Я теж розповідаю, *що* трапилося, однак мене цікавить насамперед, *чому* воно трапилося. Звідки взялася ідея, що євреям треба перебиратися в Палестину і будувати там власну країну? Чому сіоністи наполягали, що єврейська держава повинна бути в Палестині і тільки там? Чому інші країни опиралися цій ідеї? Як людям, які походили з недемократичних країн, вдалося побудувати демократію? Чому ізраїльтяни так уперто сперечаються про все на світі? Чому громади ізраїльських й американських євреїв не можуть дійти згоди в багатьох важливих питаннях? Що чекає на Ізраїль у майбутньому?

У цій книжці йдеться також про історичні події, пов'язані з тим, як ізраїльтяни сприймають себе і свою країну. Скажімо, американцям дорога пам'ять про нічну виправу Пола Ревіра, переправу армії Джорджа Вашингтона через річку Делавер чи битву за Аламо — усе це промовисті епізоди американської історії, вони багато говорять про американський характер і американські цінності. В історії Ізраїлю теж є такі епізоди, і без них важко зрозуміти картину світу сучасних ізраїльтян.

Ми поговоримо про багатьох історичних діячів — великих, харизматичних, часом дивних. Я старався написати більш-менш коротку історію, тому деякі сюжети ми розглянемо, так би мовити, з висоти пташиного польоту. Приміром, коли йтиметься про ту чи ту війну, нас передусім цікавитиме, чому Ізраїль брав у ній участь, у чому ця війна полягала, як вона вплинула на ізраїльське суспільство і становище Ізраїлю у світі. Про всі ці події написано багато інших книжок, наше завдання в другому.

Якись теми ми оминемо. Скажімо, економічна історія Ізраїлю — цікава річ, але ми обмежимося лише окремими епізодами:

репараціями з боку Німеччини, які допомогли молодій державі втриматися на плаву, чи несподіваним бумом високих технологій. Розповісти все в короткій історії просто неможливо.

Будь-яка коротка історія такої непростой країни, як Ізраїль, — це, за означенням, предмет інтерпретацій. «Об'єктивні», здавалося б, факти — і ті спричиняють гострі суперечки, що вже казати про мотиви й наміри головних дійових осіб.

Поза площиною фактів завжди залишатиметься концептуальне питання — який «наратив» про Ізраїль найбільш об'єктивний і чесний. І тут навряд чи знайдеться двоє людей, у яких вийде однакова історія. Якою мірою підкреслити досягнення, а якою — помилки й розчарування? Що взяти, а що лишити за кадром? Що ми можемо аргументовано сказати про мотиви тих чи тих рішень? Як поєднати історичні події в одну послідовну картину? У таких питаннях важко дійти згоди.

Я намагався враховувати різні погляди, але водночас триматися фактів. Мене цікавили і досягнення, і помилки, і велич минулого, і проблеми майбутнього, і добрі наміри, і зла воля. Та понад усе я хотів, щоб книжка вийшла цілісною і не перетворилася на асорті історичних відомостей. У хорошому літературному творі, як і в реальній історії, герої розвиваються: роблять помилки, долають перешкоди і досягають великих цілей. Герої цієї книжки — люди, політичні рухи, партії, держави. Я ставив за мету розповісти максимально об'єктивну і водночас цікаву історію.

У цій книжці йдеться про історію маленької держави, яка виросла з однієї давньої ідеї. Ця держава виникла всупереч обставинам і досі протистойть численним (хтось скаже нездоланим) ворогам. Це історія відродження народу, за яке довелося заплатити дуже високу ціну. Історія Ізраїлю складна, драматична й сумна. Водночас це дивовижна історія, у ній можна знайти справжнє джерело натхнення, і вона впливає на долю цілого світу.

Отже, почнімо. Спробуймо зрозуміти, що трапилося і, головне чому.

ПОЕЗІЯ І ПОЛІТИКА

Єврейський народ у пошуках дому

Невже у теплих лагідних краях
Біда і горе правлять, як усюди?

*Хаїм-Нахман Бялик,
«Птасі»*

Узмученій душі Хаїма-Нахмана Бялика відлунили страждання цілого народу — недаремно йому судилося стати голосом свого покоління. Вірш «Птасі» вийшов, коли йому виповнилося лише дев'ятнадцять років, і невдовзі Бялик здобув славу одного з найвидатніших єврейських поетів усіх часів, принаймні наприкінці XIX століття рівних йому талантів єврейська література не знала. Поезія Бялика виражала відчай і біль єврейського народу, ностальгію за домом, якого він ніколи не бачив.

«Як моє серце сумувало за тобою», — звертається поет до птахи, яка щойно повернулася з Сіону (тоді ці краї називали Палестиною). І розпитує, чи схоже тамтешнє життя на ідилію, яку малює його уява. «Чи зглянувся Господь мій над Сіоном?» «Лягають росиперли на Гермон?» «Невже у теплих лагідних краях біда і горе правлять, як усюди?» Звісно, у цих словах більше мрій, ніж запитань. Мрій про чудесний край за тридев'ять земель, у якому колись жили євреї. І колись знову житимуть. Мрію поета розділяли багато його сучасників.

У 1892 році, коли Бялик опублікував цей вірш, злиденне життя євреїв у Східній Європі не викликало нічого, крім співчуття. У Російській імперії існувала т. зв. межа осілості — євреї могли селитися не скрізь. Влада крізь пальці дивилася на єврейські

погроми, а то й сама їх заохочувала. Погроми траплялися й раніше, однак наприкінці ХІХ століття вони стали буденною річчю й охоплювали дедалі більшу територію. У 1860-х роках хвиля погромів прокотилася Румунією, у 1871 році відбувся великий погром в Одесі. Євреї бачили, що це якась ірраціональна ненависть, і розум тут безсилий.

Неприятнь до євреїв у Європі набувала нових форм. У Східній Європі її підживлювало стародавнє упередження, що «жиди» розіп'яли Ісуса*. У Центральній і Західній Європі, де ставилися з повагою до науки, виникали різноманітні расові теорії: мовляв, єврейська проблема зводиться до раси, а не до релігії, тому хрещенням її не розв'яжеш. У 1879 році німець на ім'я Вільгельм Мар (він заперечував ідею, що євреї може асимілюватися в чужому суспільстві) запропонував термін на позначення неприязні до євреїв, яку й сам відчував, — антисемітизм³.

Насильство — не єдиний прояв цієї неприязні. У 1880-х роках російський уряд запровадив т. зв. процентну норму — обмеження на кількість євреїв у гімназіях й університетах. Влада знаходила безліч способів допекти євреям; у 1891–1892 роках поліція виселила з Москви не менше ніж двадцять тисяч євреїв⁴. З неприязню і зневагою євреї стикалися на кожному кроці.

Багато євреїв сподівалися, що ситуація зміниться, що попереду епоха розуму й толерантності, але ці надії швидко згасали. Єврейський літератор Перец Смоленскін (1842–1885), підданий Російської імперії, нагадував євреям, що треба бути реалістами: «Не вірте тим, хто каже, що настає епоха мудрості й загальної любові; не слухайте тих, хто називає наші часи часами справедливості й чесності, — це брехня»⁵.

Східноєвропейські євреї дедалі більше переконувалися: якщо їхнє безпросвітне життя міняється, то тільки на гірше. У 1882–

* Про вину євреїв уперше згадано в Євангелії від Матея 27:22–25: «Каже до них Пилат: “А що маю робити з Ісусом, що зветься Христос?”. Усі відповіли: “Нехай буде розіп'ятий!”. Спитав він: “Що злого вчинив він?”. Вони ж ще більше заходилися кричати: “Нехай буде розіп'ятий!”. Пилат, бачивши, що нічого не вдіє, а заколот дедалі більшає, взяв води й умив перед народом руки та й каже: “Я невинний крові праведника цього; ви побачите”. Увесь же народ відповів, кажучи: “Кров його на нас і на наших дітях!”».

1914 роках зі Східної Європи емігрувало близько 2,5 мільйона євреїв, здебільшого з Австрії, Польщі і Румунії. За п'ятнадцять років, що передували Першій світовій війні, близько 1,3 мільйона євреїв виїхало з Росії⁶. Найчастіше вони їхали в Сполучені Штати, де у XX столітті сформувалася величезна й дуже активна єврейська громада. Невелика частка емігрантів їхала в Палестину.

Хаїм-Нахман Бялик народився в 1873 році, коли все єврейське життя наповнювала атмосфера відчаю. Батько помер, коли хлопчику було шість років, і його виховував дуже релігійний дід. Бялик здобув традиційну єврейську освіту: спершу відвідував *хедер* (єврейську школу), а з тринадцяти до сімнадцяти років — житомирську ешиву. За прикладом багатьох молодих євреїв, Бялик захоплювався західною культурою та ідеалами *гаскали*, єврейського просвітництва (на цих самих позиціях стоятимуть його однодумці — сіоністські літератори й політичні активісти). Єврейське просвітництво почалося в 1770-ті роки і тривало до 1880-х: діячі гаскали намагалися модернізувати єврейське життя, яке оберталося довкола релігійних традицій і було пронизане духом колективізму, вони хотіли ознайомити єврейське суспільство з раціональнішим, інтелектуальнішим, індивідуалістичним поглядом на світ.

Водночас гаскала була не просто культурним рухом, вона мала виразний соціальний і національний вектор. На думку прихильників гаскали, євреям слід було вийти з тісного гетто, «повернути гідність і впевненість у своїх силах, прокинутися для повноцінного життя, виробити естетичний смак і подолати шкідливі наслідки тривалої ізоляції»⁷.

Бялик ознайомився з гаскалою, коли перейшов у нову ешиву. Шукаючи якихось сучасніших підходів до вивчення юдейської традиції, він перевівся у знамениту ешиву в містечку Воложин Віленської губернії. Там він приєднався до підпільного сіоністського гуртка під назвою «Нецах Ісраель» («Вічність Ізраїлю»). Члени цього студентського гуртка намагалися поєднати єврейський націоналізм, ортодоксальний юдаїзм та ідеали просвітництва.

У 1891 році Бялик переїхав з Воложина в Одесу, яка на той час була центром модерної єврейської культури в південній Росії*. Саме там, під впливом нового інтелектуального середовища, він опублікував у 1892 році вірш «Птасі».

Невдовзі Бялик повернувся в Житомир, щоб дід ненароком не дізнався про його «втечу» в Одесу, однак виявилось, що дід і старший брат поета при смерті. Гірка атмосфера вдома відображала умови, у яких жили російські євреї. Поховавши родичів, він влаштувався вчителем івриту в невеликому містечку Сосновець у південній Польщі, але ця робота ледве давала змогу зводити кінці з кінцями. Утім бідність обернулася плодами — Бялик невтомно писав і невдовзі здобув репутацію одного з найталановитіших єврейських поетів.

Він писав не тільки про єврейські поневіряння. У 1898 році Бялик склав вірш, сповнений великих сподівань, — «Мікраей Ціон» («Зібрання Сіону»). Поезію було присвячено Першому сіоністському конгресу, який відбувся в Базелі в 1897-му. Поет писав: «Не віднайшли ми ще спокути, однак Спаситель наш живий; година величі вже близько». Звідки прийшла нова надія? Що за «година величі»? Що такого важливого трапилося в Базелі? І хто ж цей Спаситель?

Перший сіоністський конгрес зібрав 197 делегатів з усього світу: Британії, Америки, Палестини, арабських країн, Росії, Німеччини, Франції — і це далеко не вичерпний список. Ці люди приїхали у Швейцарію з відчуттям, що творять історію.

Надворі був серпень 1897 року. Уперше за дві тисячі років, відколи римляни зруйнували Другий храм і вигнали євреїв з Юдеї, євреї з усього світу зібралися разом, щоб знову самостійно визначити свою долю. Завдяки Теодору Герцлю вони вперше за довгі

* Термін «сіонізм» на позначення політичного руху, який ставив за мету відродити національну батьківщину євреїв у Палестині, запропонував Натан Бірнбаум, відомий культурний діяч тих часів. Уперше він ужив цей термін у статті, опублікованій у німецькомовному єврейському журналі «Автоемансипація» 1 квітня 1890 року. У публічній промові цей термін Бірнбаум уперше вжив у січні 1892 року (Lawrence Epstein, *The Dream of Zion: The Story of the First Zionist Congress* [Lanham, MD: Rowman and Littlefield, 2016], p. 13).

віки почувалися не безправними, розкиданими по світу людьми, а повноцінними творцями історії.

Делегати в парадному одязі зібралися в залі, прикрашеній великою зіркою Давида і транспарантом *Zionisten-Kongress*. Здебільшого це були чоловіки, жінок було небагато, хтось заможний, хтось бідний, лунали різні мови. Відчувалося, наскільки атмосфера наелектризована ентузіазмом. Коли всі розсілися по місцях, голова тричі стукнув молотком і Перший сіоністський конгрес почав роботу. Прозвучало формальне привітання султана, адже територію Палестини контролювала Османська імперія. Тоді піднявся доктор Карл Ліппе з румунського міста Ясси, давній член організації «Ховевей Ціон» («Ті, що люблять Сіону») * і найстарший за віком делегат конгресу. Він за єврейською традицією покрив голову — багато учасників не стримали сліз — і прочитав молитву *шегіяну*: «Благословен еси, Господь наш, Бог, що дарував нам життя, врятував нас і дав дожити до цього дня».

Потім підвівся ініціатор конгресу Герцль і почав говорити німецькою: «Ми зібралися тут, щоб закласти наріжний камінь дому, у якому знайде прихисток весь єврейський народ»⁸.

У Західній Європі, де жив і працював Теодор Герцль, ідея, що євреям потрібен власний дім, викликала набагато більше полеміки, ніж на Сході. На відміну від східноєвропейських, західноєвропейські євреї все ще трималися за думку, що антисемітизм — це пережиток минулого. Зрештою, стіни старих гетто — закритих єврейських кварталів — було зруйновано, ніщо не заважало євреям переселятися в міста і входити у вищі верстви суспільства. Перед євреями було відкрито широкі освітні, культурні й економічні можливості. На перший погляд, здавалося, що євреям живеться набагато краще, ніж сто років тому.

У 1800 році історію культури Центральної і Західної Європи цілком можна було написати, не згадуючи євреїв узагалі [...]

* Формально організація називалася «Гібат Ціон» («Любов до Сіону»), а її членів називали *ховевей Ціон* («Ті, що люблять Сіон»). З часом назви «Гібат Ціон» і «Ховевей Ціон» перетворилися на синоніми.

вони не фігурували ні в політиці, ні в інтелектуальному житті, ні в науці [...]. Станом на 1900 рік картина кардинально змінилася. Євреї і особи єврейського походження займали чільні місця в економіці, політиці, науці і мистецтві⁹.

Століття упосліджень й антисемітизму не завадили євреям за короткий час досягти помітного успіху. Багато західноєвропейських євреїв стали дипломованими фахівцями, інтелектуалами, ученими, лідерами впливових культурних і соціальних рухів.

Та все одно вони на кожному кроці стикалися з ненавистю, яка охопила весь континент. У Східній Європі євреїв традиційно підозрювали в підривній революційній діяльності, а в Західній звинувачували в економічних проблемах. У Німеччині євреї становили менше ніж 1% населення, однак швидко зайняли помітне становище в різних сферах життя, зокрема у фінансах і політиці.

Багатьох німців це дратувало. Антисемітські настрої вчувалися скрізь. У газетах, книжках і журналах таврували стереотипний образ жадібного єврея-капіталіста — цю тему охоче підхоплять тиранічні режими і влаштують євреям геноцид. Німецька буржуазія поклала на євреїв, своїх головних конкурентів, провину за фінансову кризу 1873 року. «Представники аристократії [...] нікому не поступалися в жадібності [...] однак залишалися в суспільній уяві великими державними діячами, сміливими героями і відданими слугами своєї країни. І коли настала криза, народний гнів упав не на них, не на уряд, у якому вони заправляли, а на євреїв»¹⁰.

Неприятність до євреїв у Західній Європі викликали якраз їхні професійні й інтелектуальні успіхи, сама модернізація єврейського життя. Євреї сподівалися, що антисемітизм лишився в минулому, та насправді виявилось, що в Європі нескінченні й легкодоступні поклади ненависті. І євреї нічого не могли з цим удіяти.

Теодора Герцля зустрів перспективний, спокусливий і водночас похмурий світ. Він народився 1860 року в Пешті (одне з двох міст, які зліються згодом у Будапешт). Коли йому виповнилося вісімнадцять, сім'я переїхала у Відень. Там Теодору Герцлю відкрилися інтелектуальні й культурні багатства модерного європейського суспільства, і він, як і Бялик, був просто зачарований їхнім блиском.

Юний Герцль жадібно читав і сподівався колись піднятися на рівень своїх улюблених авторів. Як і Бялик, він без упину писав. Герцль пристрасно любив мистецтво, й особливо театр, однак батьки і вчителі переконали його обрати надійніше ремесло й вивчати юриспруденцію, тож він вступив до Віденського університету.

В університеті йому трапилася книжка Ойгена Дюрінга, одного з чільних інтелектуалів тієї епохи. Вона називалася «Єврейське питання як проблема раси, моралі і культури» (1882). Дюрінг доводив, що емансипація та інтеграція євреїв у європейське суспільство — процес шкідливий, і закликав відіграти ситуацію назад; серед його послідовників навіть почалися розмови, що варто повернути євреїв у гетто.

Найбільше в цих ідеях Герцля непокоїло те, що Дюрінга не можна було назвати темним варваром. «Якщо це написала людина розумна й ерудована, то чого чекати від неосвіченого простолюдю?» — питав Герцль¹¹.

Іронія в тому, що саме Дюрінг — знаменитий інтелектуал і затятий антисеміт — підштовхнув Герцля присвятити життя «єврейському питанню». У пізніші роки, розмірковуючи над тим, чому він зацікавився майбутнім єврейського народу, Герцль записав у щоденнику: «Це сталося після того, як я прочитав книжку Дюрінга»¹².

Та насправді інтерес до єврейського питання зародився раніше. Герцль згадував, що на питання вчителя про значення слова «язичник» він відповів «ідолопоклонники, магометани і юдеї»¹³. У Віденському університеті він захотів вступити до дискусійного клубу «Лезегалле» («Читальна зала»), однак у березні 1881 року клуб розпустили, коли якась «дискусія» перетворилася на антисемітський інцидент. Герцль, хлопець упертий, вступив натомість у студентське братство «Альбія», яке мало виразний присмак німецького націоналізму. Проте євреї стикалися з неприязню навіть в університеті, бастіоні інтелектуальної еліти. Через два роки після того, як Герцль вступив у братство, кілька його членів відвідали меморіальний захід на честь Ріхарда Вагнера, який теж обернувся антисемітською демонстрацією¹⁴. На знак протесту Герцль подав заяву про вихід з організації, однак братчики відмовили йому в її задоволенні і виключили Герцля власним рішенням.

Можливо, Герцль усвідомив своє покликання — ідею, що євреям потрібна власна держава, — завдяки угорському парламенту. Угорський націоналіст і засновник Національної антисемітської партії Дьезе Іштоці нібито заявив, що «єврейську проблему» в Угорщині треба вирішити так: «Євреям слід заснувати власну державу і забиратися туди»¹⁵. «Євреї — в Палестину!» стало гаслом угорських антисемітів. За іронією, саме це гасло підхоплять Теодор Герцль і сіоністський рух.

Важко сказати, наскільки вплинули на Герцля антисемітські заклики Іштоці, однак немає сумнівів, що він на кожному кроці стикався з антисемітизмом. З Відня він переїхав у Париж і здобув репутацію авторитетного журналіста — дописував у відому віденську газету «Ное фрае пресе» («Нова вільна газета»). З Парижа Герцль висвітлював т. зв. Панамську аферу, коли кількох єврейських фінансистів звинуватили в хабарництві і корупції. Ще більше, ніж сам скандал, Герцля вразило, що підозрюваних, далеко не останніх людей у політичних і військових колах Франції, виставляли карикатурними євреями-космополітами, які жонглюють трудовими франками простих громадян¹⁶.

Герцль спостерігав, як в Австрії зароджується «інтелектуальний» антисемітизм, якого не цуралися навіть професори найкращих європейських університетів. У Франції він переконався, що від антисемітизму не рятують ні демократія, ні республіка.

Герцль, як і Бялик, знаходив розраду в літературній творчості. Восени 1894 року він за два тижні написав п'єсу «Нове гетто». Це перший твір у доробку Герцля, де євреї відкрито обговорюють «єврейське питання». Суть цієї п'єси, досить прямолінійної і цілком прохідної, у тому, що й після емансипації євреї живуть у соціально-економічному гетто і мусять постійно виправдовуватися¹⁷. Навіть у нібито прогресивній Західній Європі єврей винен, допоки не доведено протилежного.

Невдовзі євреї опинилися в ще гіршій ситуації. Поки Герцль писав свою п'єсу, у Франції спалахнув новий скандал — капітана французької артилерії єврея Альфреда Дрейфуса звинуватили у шпигунстві на користь Німеччини. Франція ще не оговталася від нескінченних революцій, і справа Дрейфуса перетворилася на поле бою між ворожими партіями. Відбулося настільки ганеб-

не судилище, що коли Дрейфуса позбавили військових звань і відправили на каторгу, відомий французький письменник і журналіст Еміль Золя написав знаменитий лист «Я звинувачую», у якому викрив антисемітизм і несправедливість влади.

Вважається, що саме справа Дрейфуса спонукала Герцля звернутися до «єврейського питання» у Європі, однак сучасні історики переконані, що це не так. Герцль справді в одній зі своїх колонок навів слова Дрейфуса, сказані охоронцю в тюрмі: «Бачите, я жертва особистої помсти. Мене переслідують за те, що я єврей»¹⁸. Однак Герцль ніколи не підкреслював єврейського походження Дрейфуса.

Іронія в тому, що шлях до найбільшого успіху Герцля почався з невдалої зустрічі. Він звернувся до фінансиста і філантропа барона Моріса де Гірша з проханням підтримати ідею створення єврейської держави. Гірша непокоїло майбутнє євреїв у Східній Європі, однак він схилився до іншого способу вирішити «єврейське питання». Барон уже висловлювався, що переселення в Палестину — варіант непрактичний, і фінансував натомість переїзд російських євреїв в Аргентину. Герцлю не вдалося його переконати, і зустріч закінчилася нічим. Невдала спроба заручитися підтримкою змусила Герцля чітко сформулювати ідею, яку він сподівався донести до Гірша.

Герцль був чоловік наполегливий. Озброївшись красномовнішими аргументами, він звернувся до інших єврейських філантропів — знаменитої родини Ротшильдів. Їм він виклав набагато детальніший і продуманіший план, який згодом ляже в основу найвідомішої книжки Герцля — «Єврейська держава».

Герцль обстоював просту ідею: вирішення «єврейського питання» — це створення єврейської держави. А де саме — в Аргентині чи в Палестині — належить визначити. На відміну від Гірша, Герцль був твердо переконаним, що мета цілком досяжна, і доводив, що від створення незалежної єврейської держави виграють усі, а не тільки євреї.

Річ не лише в тому, що в себе вдома євреї не страждатимуть від антисемітизму, — Герцль вважав, що створення незалежної єврейської держави позбавить антисемітизм будь-якого сенсу. «Вихід

евреїв не спричинить ні переслідувань, ні економічної кризи, — писав Герцль. — Навпаки, у країнах, з яких виїжджатимуть євреї, почнеться період процвітання». А що стосується створення єврейської держави, то «її початок означає кінець антисемітизму»¹⁹. Єврейська держава — не політ ерудованої фантазії, доводив Герцль. Євреї не поступаються освітою народам, які мають суверенну державу, і якщо ці народи змогли її створити, то євреї теж зможуть.

Єврейський рух не викликатиме спротиву, запевняв Герцль, і матиме підтримку міжнародної спільноти, адже інші країни теж «страждають» від «єврейської проблеми»:

У появі нової держави немає нічого ні абсурдного, ні неможливого. На наших очах держави створювали народи набагато бідніші, гірше освічені і, відповідно, слабші за нас, народи, які фактично не мали середнього класу. Допомогти нам на шляху до суверенітету — в інтересах усіх країн, де існує антисемітизм²⁰.

Єврейська проблема, доводив Герцль, не була ні соціальною, ні релігійною. Це політична проблема, а значить вона потребує прийнятного для міжнародної спільноти політичного рішення.

Мені здається, що я розумію антисемітизм, і це складний рух. Я дивлюся на нього з позиції євреїв, без страху й ненависті. [...] Я вважаю, що єврейське питання не має ні соціального, ні релігійного підґрунтя, хоч іноді воно постає саме в цьому контексті. Це питання національне, і розглядати його треба в площині міжнародної політики, яку визначатиме рада цивілізованих народів²¹.

Але ж євреї розпорошені по всьому світу? Цей факт не має вводити в оману, застерігав Герцль. «Ми — один народ»²². І раз в інших народів є своя держава, то має бути і в євреїв.

Герцль писав свою книжку в стані надзвичайного емоційного піднесення. «Ніколи доти я не стикався зі справою такого історичного масштабу, — розповідав він згодом. — Іноді я сумнівався, що зможу її завершити. Це була велика мрія. І вона не відпустила мене тижнями»²³.

Не відпускала вона й тих, хто читав «Єврейську державу». Ця невеличка, на сто сторінок, книжка прославила Герцля на весь єврейський світ. Вона вийшла в лютому 1896 року й отримала сенсаційний розголос — жодна інша книжка в новітній єврейській історії не мала такого успіху. Її одразу переклали іншими мовами, повсюдно читали й обговорювали. «У перший же рік її переклали англійською, івритом, їдишем, румунською, болгарською, російською і французькою. Найбільший ентузіазм вона викликала в студентському середовищі. “Єврейська держава” моментально збрала Герцля лідером міжнародного руху»²⁴.

Сьогодні головна ідея сіоністського руху здається очевидною, але наприкінці XIX століття її сприймали як щось неймовірне. Герцль переконав євреїв, що їм потрібна власна держава, і вони можуть її створити.

Теодор Герцль був отцем-засновником сіонізму як політичного руху, однак схожі ідеї висловлювали задовго до нього. У 1853-му, за сорок років до виходу «Єврейської держави» Герцля, Авраам Мапу опублікував перший сучасний роман на івриті — «Кохання Сіону». Мапу, як і Бялик, народився в традиційній єврейській родині і теж відчував пієтет перед європейською культурою. Дія його роману відбувається в стародавньому Ізраїлі в часи пророка Ісаї. Це був не просто художній твір — роман оживляв спогади про історичну батьківщину євреїв і «виражав прагнення цілого народу до повноцінного й заможного життя»²⁵. Ця книжка зачіпала тонку струну в душі єврейського народу і дуже добре продавалася. Авраам Мапу дав перший поштовх до появи сучасного сіонізму.

Ще більше значення мала книжка Моше Геса (1812–1875). Гес народився в Німеччині, виховував його, як і Бялика, релігійний дід. У молодості Гес захопився нетрадиційними ідеями нідерландського філософа-деїста Баруха Спінози і врешті-решт прийшов до соціалізму. Він відмежувався від ортодоксального юдаїзму і навіть одружився з католичкою, простою робітницею*.

* Довгий час вважалося, що дружина Геса Сибілла Пеш була повією, і Гес одружився з нею, ніби спокутуючи провину чоловіків, які користуються безпорадним становищем жінок. Проте сучасні дослідники в цьому сумніваються.

Невдовзі Гес переконався, що навіть порвавши з юдаїзмом, перейшовши в соціалізм і одружившись із католичкою, євреїв не сховається від антисемітизму. «Навіть хрещення не порятує єврея від палкого антисемітизму німців, — писав він. — Німці ненавидять євреїв не через релігію, а через расу — специфічні єврейські носи не подобаються їм більше, ніж специфічна єврейська віра»²⁶.

У 1862 році Гес написав книжку «Рим і Єрусалим»*, у якій доводив, що євреї ніколи не стануть у Європі своїми: «Ми завжди будемо чужими між народами. Вони нас терпітимуть і, може, навіть емансипуватимуть, однак ніколи не поважатимуть, допоки принцип *ubi bene ibi patria*** братиме гору над національною пам'яттю євреїв»²⁷. Тому євреям слід повернутися в Палестину — на віками омріяну батьківщину предків, обробляти землю і будувати там соціалістичне суспільство.

Зараз цю книжку вважають важливою віхою в історії політичного сіонізму, однак за життя Геса вона лишилася непоміченою. Євреї не настільки переймалися своїм майбутнім у Європі, щоб сприйняти її всерйоз²⁸. Герцль прочитав «Рим і Єрусалим» уже після того, як вийшла «Єврейська держава» і записав: «Усе, що ми намагалися зробити, уже було в цій книжці»²⁹. За словами одного з найвидатніших дослідників сіонізму, цей рух «народився двічі»³⁰.

Книжка Геса — не єдине сіоністське видання, опубліковане до класичного маніфесту Герцля. Ще одну таку працю написав Леон Пінскер. Він народився 1821 року в прогресивній родині і був одним із перших євреїв, допущених в університет. Пінскер вивчав юриспруденцію, але невдовзі побачив, що через єврейський ценз навряд чи знайде роботу, тому перейшов у медицину.

До громадської діяльності Пінскера, як і багатьох інших людей, підштовхнуло насильство — його до глибини душі вразили одеські погроми 1871 і 1881 років. Урешті-решт він дійшов висновку, що в чужих краях євреї ніколи не стануть своїми: «Єврей — ніби мертвий серед живих, чужий серед своїх, злидень серед заможних, екс-

* Багато хто помилково вважає, що в заголовку книжки Геса йшлося про античний Рим, та насправді він мав на увазі, що єврейському національному руху слід брати приклад із сучасних італійських націоналістів. Див.: Epstein, *The Dream of Zion*, p. 6.

** Де мені добре, там моя батьківщина (*лат.*). — *Прим. пер.*

плутатор і мільйонер серед бідних, людина без роду і племені серед патріотів, і для всіх він — ненависний конкурент»³¹. Невдовзі після погромів 1881 року він написав книжку «Автоемансипація. Застереження російського єврея однокровцям» із закликом до національного відродження й незалежності.

На відміну від книжки Геса, яку майже не помітили, «Автоемансипація» здобулася на увагу публіки, і через два роки Пінскер з однодумцями заснували «Ховевей Ціон», одну з перших організацій, покликаних сприяти переселенню євреїв у Палестину. Утім Пінскер відчував, що цього мало — євреям потрібен був лідер: «Тепер у нас немає Мойсея, але історія не дає таких геніїв двічі. Упевнений, що чітке розуміння наших потреб, усвідомлення, що євреям потрібен власний дім, пробудять серед нас багатьох енергійних, чесних і здібних друзів народу, людей, які візьмуть на себе керівний обов'язок і спільними зусиллями порятують нас від ганьби й упосліджень, як це зробив був один Мойсей»³².

Пінскер ніби бачив перед собою Герцля.

Ідея незалежної держави заволодівала єврейськими умами не швидко, і переломним моментом в історії сіоністського руху став програмний маніфест Герцля. На відміну від попередніх видань, «Єврейська держава» здобула такий неймовірний успіх, що вже в березні 1896 року, через кілька тижнів після виходу книжки, Герцлю запропонували провести сіоністський конгрес. Він охоче вхопився за цю ідею і з головою поринув в організаційну роботу. За словами соратника Герцля, «світ для нього помер — лишився тільки конгрес. Він цікавився найдрібнішими деталями, нічого не пропускав, роздавав розпорядження і стежив, щоб їх виконували. Усе це робилося делікатно, з приязною усмішкою, але водночас так рішуче, що нікому й на думку не спадало не послухатися чи заперечити»³³.

На підготовку конгресу пішло півтора року, і Герцль був твердо переконаним, що він стане подією історичного масштабу. Перший сіоністський конгрес відкрився 29 серпня 1897 року й урочисто заявив про появу нового політичного руху. Герцль наполіг, щоб чоловіки були у фраках і білих краватках. Коли близький соратник Герцля і відомий інтелектуал Макс Нордау прийшов у звичайному одязі, Герцль велів йому повернутися в готель і переодягнутися.

Деякі сучасники побачили в цьому якусь кумедну театральність, однак Герцля цікавив не тільки зовнішній ефект. Він хотів, «щоб в очах делегатів і цілого світу конгрес означав символічний розрив із буденністю, підкреслив велич і красу мрії, яка збила цих людей разом»³⁴.

Не все задумане вдалося реалізувати, багато учасників дотримувалися протилежних ідеологічних поглядів, та попри все конгрес став незаперечним успіхом молодого сіоністського руху. Публіка була настільки завороженою, так вірила в проєкт незалежної єврейської держави, що годинами побожно слухала нескінченні промови³⁵.

Головне досягнення конгресу полягало в тому, що в процесі запеклих дискусій учасникам вдалося чітко сформулювати програмні засади нового руху:

Сіонізм покликаний створити для єврейського народу визнану й забезпечену правом державу в Палестині [...]

З цією метою Конгрес закликає:

1. Сприяти переселенню в Палестину єврейських селян, робітників і ремісників.
2. Створювати єврейські організації на місцевому й міжнародному рівні, відповідно до законів кожної країни.
3. Сприяти розвитку національної самосвідомості євреїв.
4. Шукати підтримки цілей сіонізму з боку урядів і державних установ³⁶.

Емансиповані європейські євреї велику увагу приділяли освіті, тому не дивно, що один із делегатів конгресу, професор Цві-Герман Шапіра закликав, крім політичних інститутів, створити в Палестині «єврейський університет». Сіонізм від самого початку був рухом освічених людей — він виник на перетині традиційного юдаїзму і єврейського Просвітництва, єврейського відчаю та єврейської вічності і ставив перед собою не тільки політичні, а й культурно-освітні цілі.

Конгрес ухвалив також національний гімн — за основу взяли вірш «Гатіква» («Надія»), написаний у 1878 році, і скоротили до одного куплета.

Поки в серця глибинах
 Сумує єврейська душа
 І до всхіднього краю Сіону
 Звертається око,
 Ще не вмерла надія,
 Що дві тисячі літ прожила:
 Бути вільним народом на власній землі,
 Де Сіон наш і Єрусалим*.

На конгресі обговорювали багато інших тем. Скажімо, саме тоді виникла ідея створити Єврейський національний фонд (його початкове завдання полягало в купівлі землі в турецькій Палестині). Крім того, було створено різні комітети й адміністративні структури, завдяки яким сіоністський рух виявиться дуже ефективним.

Герцль, який повністю віддався організаційній роботі й ретельно продумав кожну деталь, повертався з конгресу у стані ейфорії. Через тиждень він записав у щоденнику: «Якщо підбити підсумки конгресу в одному реченні, хоч робити це публічно мені і не хочеться, то я сказав би так: “У Базелі я заснував єврейську державу”. Скажи я це вголос сьогодні — і наді мною сміятимуться. Та через п’ять років (через п’ятдесят — то точно) у цьому ніхто не сумніватиметься»³⁷.

Натхненний успіхом конгресу, Герцль узявся за справу з новими силами. Він уперше в житті відвідав Палестину, і не для того, щоб побачити землю предків, де можна було б створити єврейську державу**, а для того, щоб скористатися політичним моментом. Якраз тоді Святу землю в супроводі султанського почту від-

* «Гатіква» не схожа на гімни інших країн. Зазвичай у національних гімнах ідеться про боротьбу і звитягу (візьміть «Зоряно-смугастий прапор», «Марсельезу» чи навіть «Інтернаціонал»), а в ізраїльському — ні. Крім того, це рідкісний приклад гімну в мінорній тональності — під цю ліричну, сумну мелодію не помаршируєш.

** Працюючи в 1896 році над маніфестом «Єврейська держава», Герцль ще не був упевненим, де її, цю державу, створювати: «Розглядають два варіанти: Палестину й Аргентину» (див.: Theodor Herzl, *The Jewish State* [New York: Dover Publications, 1989], р. 64). А вже через шість років у романі «Земля оновлення» (1902) Герцль писав, що єврейська держава має бути в Палестині і тільки там.

відував Вільгельм II, і Герцль побачив у цьому зручну нагоду зустрітися з кайзером і заручитися його підтримкою³⁸.

Навряд чи німецького кайзера можна було вважати союзником євреїв. Один з учасників Першого сіоністського конгресу від Німеччини надіслав кайзеру короткий меморандум про мету нового руху. Ознайомившись із цим документом, кайзер написав на берегах: «Хай жиди забираються в Палестину, що швидше, то краще. Я їм не заважатиму»³⁹. Проте неприхильне ставлення кайзера до євреїв Герцля не лякало. Герцль був готовим говорити навіть з антисемітами, якби це допомогло створенню єврейської держави.

Враження від поїздки в «безплідний край» Герцль передав в утопії «Земля оновлення» (1902). Це найвідоміший роман лідера сіоністського руху, написаний у характерній стилістиці тієї епохи. Двоє друзів, асимільований єврей і християнин, провівши багато років на безлюдному острові, дізнаються, що в Палестині засновано єврейську державу. У суспільстві панує повна ідилія. Пустелю перетворено на квітучий сад, на місці убогих поселень, які бачив Герцль, вирости сучасні міста. Люди різних релігій живуть у гармонії, кожен молиться, як хоче, немає навіть натяку на конфлікт. Це край інтелектуалів і винахідників, письменників і шляхетних політиків.

Такий утопічний образ промовляв до євреїв якраз тому, що їхнє життя в Європі було похмурих і безпорадним:

Шабат прийшов у Святе місто. Воно вже забуло, що таке бруд, шум і сморід — усе те, що обурювало паломників різних релігій, коли вони, здолавши довгу й виснажливу дорогу, досягали нарешті мети. У давні часи на шляху до святинь їх чекало багато розчарувань і слідів занепаду. Тепер усе змінилося. Доглянуті, забруковані вулиці [...] У мусульман, євреїв, християн свої лікарні й благодійні заклади — і все це поруч. У центрі величної площі височіє Палац миру, де збираються конгреси миротворців і вчених. Єрусалим став домом найвищих прагнень людського духу: домом віри, любові й знання⁴⁰.

Високе відродження не обмежилося Єрусалимом — створення незалежної держави вирішило всі проблеми європейських євреїв:

Доктор Вальтер [...] далі розповідав про наслідки репатріації євреїв. Він від самого початку розумів, що сіонізм — це порятунок і для тих, хто повертається, і для тих, хто залишається в Європі⁴¹.

Мрія сіоністів здавалася чимось прекраснодушним і нездійсненним, однак дуже скоро вона почала втілюватися в життя. Що гіршим було становище євреїв у Європі, то міцніше вони трималися за образ нової землі. Цю мрію плекали Гес, Пінскер, Бялик. Теодор Герцль створив з неї потужний політичний рух. Він розумів, що реалізувати цю мрію буде дуже непросто, але не сумнівався, що це можливо. І саме тому в епіграфі до «Землі оновлення» писав: «Якщо захочете, цю мрію буде втілено»⁴².

Рідний куток

Коли Господь повернув сіонських бранців,
немов би сон ми бачили.

Псалми 126:1

Вважається, що сіоністський рух започаткували делегати базельського конгресу в 1897 році, однак це не зовсім так. Перший сіоністський конгрес перевів сіоністський рух у *політичну* площину, однак сама мрія повернутися на батьківщину предків виникла набагато раніше. Вона така сама давня, як і єврейський народ.

Не тільки євреї розуміли, що будь-якому народу найкраще живеться на рідній землі. Ще за два десятиліття до базельського конгресу англійська письменниця Джордж Еліот (справжнє ім'я — Мері Ен Еванс), не маючи на увазі євреїв, писала про силу любові до рідної землі:

По-моєму, життя людини повинно пускати коріння в рідній землі, де воно органічно зливається з природою, людьми, звуками, запахами — з усім, що відрізняє рідний дім від інших, хай навіть кращих країв. Батьківщина — це місце, де перші спогади напоєні любов'ю⁴³.

Неможливо зрозуміти сучасний Ізраїль — його мрії, успіхи й розчарування, — не беручи до уваги стародавньої історії цієї країни, усе те, що євреї розповідають про себе, і місце, яке в цій історії належить самій ізраїльській землі.

Для євреїв пам'ять про Сіон була «напоєна любов'ю» завдяки Біблії, своєрідному «національному щоденнику». Звісно, для релігійного єврея Біблія — це заповідь Бога, ключ до спасенного життя. Для єврея світського — це видатна літературна пам'ятка, повість врем'яних літ. Утім і для перших, і для других — це історія їхнього народу: розповідь про те, що любили євреї, як вони жили, яких перемог досягали і яких зазнавали поразок. Це історія їхньої сім'ї. І головне місце в цій історії належало саме Землі Ізраїлю, тій самій землі, куди закликав повернутися Теодор Герцль. Ні єврейський народ, ні єврейська сім'я неможливі без єврейської землі, говорив цей «щоденник».

Від самого початку неодмінним елементом єврейської історії була Земля Ізраїлю. Про народження єврейського народу Біблія розповідає так: «Господь сказав до Авраама^{*}: “Вийди з землі твоєї, з твоєї рідні, і з дому батька твого в край, що його я тобі покажу”»⁴⁴. Авраам послухався і невдовзі Господь йому сказав: «Потомкам твоїм дам я цю землю!»⁴⁵. Уявлення про «землю обіцяну» виникає одначасно з початком єврейської історії.

Цій землі завжди належало чільне місце в картині світу євреїв. Авраам оселився в Ханаані (так тоді називали цей край), однак час від часу його нащадки переходили в сусідні землі, щоб вижити (особливо під час голоду). Книга Буття (перша частина П'ятикнижжя Мойсееве, яке в юдейській традиції називається Торою) — це розповідь про Землю обіцяну. Вона розповідає про те, як закладали міста, копали криниці, купували ділянки під поховання і розподіляли спадщину між синами. Про те, як залишали цю землю і поверталися в неї. Книга Буття — це передусім розповідь про велику сім'ю Авраама, однак хребет цієї розповіді — земля, на якій йому було велено оселитися.

Коли закінчується Книга Буття і починається Книга Виходу, нащадки Авраама вже не просто сім'я, а окремий народ — народ Ізраїлю. Він скніє в єгипетському рабстві. Фараон відчуває, що втримати в покорі народ ізраїльський буде непросто, бо за пер-

* Згодом Господь «перейменував» його: «Отож уже більше не зватимешся Аврам, лише Авраам буде твоє ім'я, бо батьком многоти народів я тебе зроблю» (Буття 17:5).

шої ж нагоди євреї кинуться додому. І фараон каже підданим: «Бачте! Ізраїльтяни — вони численніші, вони сильніші від нас. Нумо ж візьмімся до них мудро, щоб не намножились та щоб, як вибухне війна, не пристали до ворогів наших та не стали воювати на нас і не пішли собі геть з краю»⁴⁶. Фараон здогадався, що ізраїльтяни не зазіхатимуть на його владу, а замахнуться повернутися додому. Він відчув, що між цими людьми і їхньою землею існує якийсь магнетичний зв'язок — вони завжди намагатимуться туди повернутися.

Так і сталося. Серед євреїв з'явився новий вождь і вивів їх з єгипетського рабства. Решта тексту Тори — розповідь про тернистий шлях додому, у Землю обіцяну. Цей шлях, згідно з Біблією, зайняв сорок років: євреї блукали пустелею, знемагали від спраги, воювали, повставали й сумнівалися. Через тисячі років сіоністи зрозуміли символічний смисл Тори: шлях до справжньої свободи буде складним і довгим. У Книзі Ісуса Навина євреї нарешті повертаються в землю Авраама. Мораль цілком очевидна: шлях додому легким не буває.

У біблійній оповіді є ще одна важлива думка: залишитися вдома не простіше, ніж туди повернутися. У Ханаані вже жило сім різних народів, володарі сусідніх земель теж не славилися миролюбним характером⁴⁷. Постійно виникали війни, налагодити нормальне державне життя ніяк не вдавалося. Урешті-решт втомлені нескінченними усобицями ізраїльтяни — дванадцять колін Ізраїлевих — зажадали царя.

Перший ізраїльський цар Саул державними талантами не вирізнявся, і невдовзі його змінив молодий цар Давид. Скромний і невпевнений у собі юнак поступово став досвідченим воєначальником, створив стабільну монархію і велике царство. Звісно, у Давида були свої вади (наприклад, жорстокий характер), однак у Біблії він постає ідеалом земного правителя — утіленням мрії, сили й духовності. Тому не дивно, що делегат Першого сіоністського конгресу, бажаючи передати велич, яку випромінював Герцль, писав так:

Перед нами стояв величний чоловік шляхетної статури, у його глибоких очах читався спокій і невимовний сум... Здавалося, що царственний нащадок дому Давидового воскрес із мертвих у сяйві легенди, краси і мрії⁴⁸.

Дивовижний ефект Першого сіоністського конгресу почасти пояснюється тим, що делегати побачили в ньому знак повернення колишньої слави і благополучного життя в Землі Ізраїлю — усього того, що євреї мали тисячі років тому.

Давид передав царство своєму синові Соломону, який у X столітті до н. е. побудував у Єрусалимі Перший храм. Він став центром релігійного життя євреїв: там виконували ритуальні жертвоприношення, тричі на рік євреї приходили туди на паломництво. Єрусалим загалом і Храм зокрема стали справжнім центром єврейського світу. Гора, на якій стояли Перший і Другий храми, стане священним місцем не тільки для юдеїв, а й для християн і мусульман. Для християн це місце пов'язане з євангельським епізодом, коли Ісус засудив торгівлю у Храмі і вигнав звідти міняль. Мусульмани вважають це місце святим, бо там стоїть мечеть Аль-Акса і Купол Скелі, збудовані в 691–692 роках там, де згідно з ісламською традицією пророк Магомет вознісся на небо.

Будівельні проекти Соломона коштували дуже дорого, тому цар підняв податки. У результаті почалися бунти, особливо на півночі, — тамтешнім колінам здавалося, що Соломон нехтує ними і віддає перевагу південним колінам. Та попри політичні заворушення, цар зумів зберегти єдність. Однак його син Ровоам не успадкував державних талантів батька, і 928 року до н. е. єврейське царство розпалося на дві взаємоворожі держави: Ізраїль на півночі та Юдею на півдні. До північного царства увійшло десять з дванадцяти колін, а до південного — два.

Тут у єврейському історичному наративі з'являється ще одна тема — брак єдності і небезпеки, з ним пов'язані. У випадку двох єврейських царств розкол обернувся катастрофою. Північне царство виснажувала нескінченна боротьба за владу: за два століття на престолі змінилося дев'ятнадцять династій. До того ж єврейські царства неодноразово воювали одне з одним.

Інший важливий чинник сучасного ізраїльського життя згадано ще в Біблії тисячі років тому. І тепер, і тоді єврейські держави жили в оточенні могутніх ворогів. На півночі лежали землі Ассирії, тепер це територія Північного Іраку. Сильна ассирійська армія вселяла страх мало не всім державам на захід від річки Євфрат. Крім того, з півночі євреям загрожувала держава Арам. Далі

на схід розташовувалася Вавилонська держава, яка теж часто воювала з сусідами. Ситуацію на півдні ускладнювала велика Єгипетська імперія. Усі, хто хотів оволодіти цим регіоном, мусили спершу завоювати землі Ізраїлю та Юдеї. Незалежно від того, хто в підсумку перемагав, страждали євреї.

Це теж вплинуло на оптику сприйняття сучасним Ізраїлем виликів, які перед ним стоять. Уже тоді на Близькому Сході все було непросто, а виживання вимагало постійної боротьби.

У розпачі єврейські царства робили все можливе, аби втриматися. Укладали союзи і платили данину. Однак на довгій дистанції жодна тактика не спрацювала. У цій історії багато несподіваних поворотів, зрад, переговорів і конфліктів, але обидва царства поступово занепадали. Їхній крах був питанням часу і через внутрішні усобиці, і через сусідство з могутніми ворогами.

У 733–732 роках до н. е. асирійський цар Тіглатпаласар III завоював Галілею і Трансйорданію, вигнавши з рідних місць значну частину місцевого населення. Так він започаткував на Близькому Сході нову стратегію, яку не раз застосовували навіть у наші часи, — примусову депортацію великих мас населення. Це помітно вплинуло на релігійне життя євреїв. Доти ідентичність євреїв визначала належність до одного з колін, інакше кажучи, земля, яка належала цьому коліну. Підтримувати такий тип ідентичності на вигнанні було майже неможливо.

Гіркі історичні обставини змусили євреїв переосмислити ідею національної єдності. У наступні століття це саме питання поставало перед євреями (і сіоністами) не один раз.

У Біблії нічого не сказано про долю десяти північних колін. Історія їхнього вигнання демонструє всі небезпеки примусової депортації (у XX столітті це спіткає і євреїв, і арабів). Далі Біблія розповідає про два юдейські коліна, які залишилися від стародавніх царств і стали основою сучасного єврейського народу.

Південному царству все ще загрожували з півночі і з півдня могутні вороги, тож проблема виживання залишалася. Асирійське царство поступово занепадало, і вакуум військової влади поспішив заповнити Вавилон. З півдня Юдеї загрожувало все ще до-

сильне Єгипетське царство. Юдейські царі помилково вирішили, що Вавилон ослаб і перестали платити йому данину. Розлючені вавилоняни 598 року до н. е. пішли наступом на Юдею, убили царя, а потім пограбували Храм і забрали із собою десять тисяч полонених (переважно солдатів і ремісників). За прикладом асирійських царів, цар Вавилону примусово переселяв євреїв, щоб зламати їхню національну волю.

Новий вавилонський цар Навуходоносор знову вторгся в Юдею, коли євреї почали бунтувати і відмовилися визнавати вавилонську владу. Цього разу вавилоняни вирішили під корінь знищити будь-який натяк на непокору і не тільки розселили місцеве населення по всій вавилонській державі, а й зруйнували головний символ єврейського життя в Землі Ізраїлю. У 586 році до н. е. вони спалили Храм Соломона.

Юдея перестала існувати. З єврейською незалежністю було покінчено. Почався Вавилонський полон. Ніколи більше весь єврейський народ не буде жити на своїй землі.

З огляду на те, що ритуальні жертви і священники відігравали центральну роль у юдейській релігії, руйнування Храму могло обернутися кінцем єврейської історії. Однак народні провідники проявили достатню мудрість і переконали євреїв, попри все, не втрачати надію.

Пророк Єремія, свідок падіння Єрусалима, продовжував проповідувати на вигнанні і втішав, що ця трагедія не означає остаточної погибелі єврейського народу: «Будуйте дома та й живіть у них; насаджуйте сади й їжте плоди їхні. Беріть жінок і родіть синів та дочок; та й синам вашим беріть жінок, а дочок ваших віддавайте заміж, щоб народжували синів та дочок, щоб ви намножились там, а не меншали. Дбайте про благо тієї землі, куди я вас виселив, і моліться за неї Господеві, бо в її добробуті — і ваше щастя»⁴⁹. Єремія вчив терпіти й не втрачати надії. Мовляв, заповіт між народом і Богом не розірвано, тому євреям потрібно терпляче чекати, поки могутніші сили не повернуть їх у Сіон.

Однак такої думки трималися не всі. Біблійний пророк Ананія стверджував, що влада Вавилону триватиме два роки, а не сімде-

сят, тому євреї не повинні звикати до життя на вигнанні. Вони повернуться додому набагато раніше, ніж каже Єремія.

Суперечка між лінією Єремії і лінією Ананії — про те, що робити євреям: пристосовуватися до життя на вигнанні чи прагнути якомога швидше повернутися на історичну батьківщину — не вщухатиме століттями. Ця сама суперечка точилася між Теодором Герцлем, який заповзвся створити єврейську державу, і його опонентами з релігійного табору, які вважали, що на все воля Господа. Так само й перші керівники Держави Ізраїль розраховували, що євреї всього світу повернуться додому, а лідери єврейської громади США думали, що ідеальний дім євреї вже знайшли в Північній Америці.

У підсумку перше вигнання протривало кілька десятиліть. Однак євреї ніколи не зраджували мрію повернутися в Сіон, на батьківщину предків. Колективна пам'ять вигнанців зберігала спогад про землю, з якої їх вигнали, — іншого дому вони не хотіли. Книга Псалмів виражає почуття багатьох євреїв. «Над вавилонськими ріками, там ми сиділи й ридали, як згадували Сіон», — починається 137-й псалом⁵⁰. Євреї плакали, але водночас мріяли повернутися у втрачений край. Інший псалом виражає не плач за Сіоном, а мрію про кращі часи, які неодмінно настануть: «Коли Господь повернув сіонських бранців, немов би сон ми бачили, так було з нами. Тоді уста наші сповнилися сміху, і радости — язик наш. Тоді проміж народами загомоніли: “Велике діло вчинив Господь над ними!”. Велике діло вчинив Господь над нами, — ми раділи. Поверни, о Господи, наших бранців, немов потоки на спраглу землю. Хто сіє у сльозах, з радістю буде жати. Іде з плачем, іде, несучи мірку зерна. Повертається додому радий, несучи снопи з собою»⁵¹.

Цей псалом євреї читатимуть століттями. Вони ніколи не бачили своєї землі і розуміли, що не доживуть до дня, коли зможуть туди повернутися. Погано уявляли омріяний край, однак у глибині душі берегли обітницю і не сумнівалися, що рано чи пізно віднайдуть свій дім. А поки цього не сталося, мрія про Сіон залишалася наріжним каменем духовного й національного життя євреїв.

Старий Завіт розповідає, як перський цар Кір, завоювавши Вавилон у 539 році до н. е., дозволив вигнанцям повернутися додому

й відбудувати Храм: «Хто б не був між вами, що належить до [Божого] народу [...] нехай пускається в дорогу!»⁵². Ми точно не знаємо, яка частина вигнанців вирішила повернутися в Сіон і відбудувати Храм, та, найімовірніше, їх було небагато⁵³.

Ті, хто вибрав життя на вигнанні, залишилися за дужками, — далі біблійна оповідь перемикається на тих, хто скористався закликом Кіра повертатися додому. Історична одісея єврейського народу, яка починається з наказу Господа Аврааму йти «в край, що його я тобі покажу» (Землю Ізраїлю), завершується словами «нехай пускається в дорогу» (у Єрусалим).

Прикметно, що біблійна історія починається з обіцянки дому і закінчується поверненням євреїв у Землю Ізраїлю. Біблія розповідає про народ, який ніколи не втрачав надії, що прийде день, коли він повернеться додому.

Ті, хто скористалися дозволом Кіра й повернулися з Вавилону в Землю Ізраїлю, опинилися в дуже неспокійному краї (він і досі такий). Згодом нечисленна група євреїв зуміла відбудувати Храм, хоч спершу це була бліда подоба старого Храму. Другий храм простояв приблизно шість століть, але не весь цей час євреї мали незалежність.

Після злету й падіння перської держави цей регіон завоював Александр Македонський. Греки обмежували релігійні свободи і їхнє панування іноді оберталось жорстокістю. Багато євреїв перейняли елліністичну культуру, однак невелика меншість твердо трималася думки, що треба опиратися чужим культурно-релігійним впливам; у наступні століття єврейської історії ця дилема поставитиме не раз. Просто жити на землі своїх предків недостатньо, вважали прихильники єврейської самостійності. Це має сенс, якщо в основі життя лежать єврейські традиції, ідеали, вірування й обов'язки.

У відповідь на релігійні утиски з боку греків виник опір; євреї взяли за зброю й уперше з часів царя Давида продемонстрували, що з ними треба рахуватися. У 164 році до н. е. невеликий єврейський загін макавеїв підняв повстання. Макавеям вдалося вперше за чотириста років створити незалежну єврейську державу в Землі Ізраїлю. На згадку про цю подію євреї й досі святкують Хануку.

Євреї зберігали політичну самостійність близько століття, однак потім знову потрапили в залежність, цього разу — від Риму. Спершу життя під римською владою здавалося цілком стерпним. Рим від Юдеї далеко, а повсякденні справи євреїв римлян не цікавили. Євреям не заважали жити, як ті хочуть, аби вони платили податки, як і належить усім підкореним народам. Та з часом ситуація змінилася на гірше. Тягар римської влади ставав дедалі важчим: римляни піднімали податки і вели наступ на релігійну автономію євреїв. Урешті-решт у 6 році н. е. Рим перетворив Юдею не звичайну провінцію й остаточно знищив примарну єврейську незалежність.

Прагнення євреїв до свободи знову привело до повстання: невелика група т. зв. зелотів у 66 році н. е. зважилася на збройний виступ. Спершу повстанці змусили римлян відступити, однак вони не могли на рівних протистояти римським легіонам. У 70 році римляни взяли в облогу Єрусалим. Запаси продовольства закінчилися, почався голод. Невдовзі римляни пробрили стіни й увірвалися в місто. Вони доценту зруйнували Єрусалим і спалили Храм. Римляни перебили значну частину єврейського населення і вигнали решту з рідних місць — так почалося нове вигнання тривалістю дві тисячі років.

Єврейський народ було розгромлено, Єрусалима більше не існувало. Проте євреї вперто не хотіли коритися Риму, і в країні залишалося кілька осередків опору. Найвідомішим стала Масада — фортеця на високій горі на західному березі Мертвого моря, вона протрималася найдовше, хоч і була приречена на поразку. Римляни взяли Масаду в облогу. Захисники фортеці не захотіли здаватися, адже в найкращому разі всіх їх чекало рабство, і вирішили накласти на себе руки. Кілька зелотів убили майже всіх жінок, дітей і чоловіків; а потім останній живий зелот убив себе. З тисячі євреїв Масади вціліли лише дві жінки і п'ятеро дітей⁵⁴.

За тривалу війну з Римом євреї заплатили страшну ціну. Історик Йосиф Флавій, якому ми завдячуємо відомостями про ту епоху, пише, що загинули сотні тисяч євреїв, а інших продали в рабство або заслали на каторжні роботи в копальнях.

Дивовижно, та навіть нищівна поразка від римлян не змусила євреїв забути про мрію мати незалежну державу на землі

предків. У 130 році, через шістдесят років після того, як було зруйновано Другий храм, римський імператор Адріан заявив про намір відбудувати Єрусалим. Однак про відновлення колишньої єврейської слави не йшлося, імператор зібрався збудувати нове місто під назвою Елія Капітоліна і спорудити там язичницький вівтар. Крім того, за часів Адріана цей край почали називати Сирійською Палестиною (звідси й сучасна назва — Палестина).

Після таких провокативних заяв римської влади чоловік на ім'я Шимон Бар-Кохба за підтримки старого ребе Аківи почав готувати повстання. До них приєдналися сотні тисяч євреїв. Повстання почалося 132 року, і євреям, як і попереднього разу в 66 році, спочатку вдалося здобути кілька перемог над римлянами. Бар-Кохба захопив Єрусалим і чимало інших територій. У звільнених містах він установлював незалежну єврейську владу. Сучасні археологи знайшли багато монет того періоду з єврейськими написами «Спасіння Ізраїлю», «Визволення Ізраїлю», «Визволення Єрусалима», що їх карбували впродовж нетривалого періоду незалежності⁵⁵.

Та як і минулого разу, сили були надто нерівними: легіони Адріана розгромили нерегулярні загопи Бар-Кохби і змусили їх відступити у фортецю Бейтар на південь від Єрусалима. У 135 році римляни придушили останні осередки повстання, яке тривало три роки. За повідомленням історичних джерел, римляни вбили 580 000 чоловіків-євреїв, ще більше продали в рабство.

Юдея втретє зазнала поразки, і це знову поклато край єврейській незалежності. Цього разу все вийшло інакше — ні відновлення державності через сімдесят років, ні нового повстання через шістдесят.

Майже дві тисячі років — 1762, якщо точно, — євреї не мали політичної автономії. Вони жили в чужих країнах, серед народів, які ставилися до них то краще, то гірше. Аж до 1897 року, коли Герцль зібрав у Базелі Перший сіоністський конгрес, ніхто не робив серйозних спроб відродити єврейську державність. Герцль закликав повернути Ізраїлю колишню славу й покласти край довгому і здебільшого гіркому життю на вигнанні. Євреї, за його словами,

не повинні залежати від чужої ласки в чужих краях. Прийшов час узяти долю у свої руки.

Коли 1897 року Теодор Герцль зійшов у Базелі на трибуну Першого сіоністського конгресу, євреї ось уже майже два тисячоліття плекали мрію повернутися на землю предків. Як їм це вдалося? Як вони зберегли живу пам'ять про місце, якого ніколи не бачили? Як, кажучи словами Джордж Еліот, їм вдалося створити «все, що відрізняє рідний дім від інших», хоча вони ніколи там не жили, не бували і навряд чи мали шанси побувати?

Євреї ніби готували цей омріяний день у Базелі і постійно переживали окремі моменти своєї історії, хоч і не були їхніми свідками. Дух єврейської традиції полягав у тому, що під час богослужінь і на свята євреї згадували своє минуле так, що воно здавалося реальним. Незалежно від того, що вони робили, говорили й думали, у центрі уваги завжди залишалася Земля Ізраїлю. Тричі на день під час молитви євреї поверталися в бік Єрусалима. Століття за століттям євреї постували в дев'ятий день єврейського місяця ав, коли було зруйновано обидва Храми. Іспанські і польські євреї, читаючи благословення після трапези, проказували: «Благословен Ти, Господь, будівник Єрусалима». У кінці пасхального седера всі євреї світу — в Африці, Європі, Ємені, Іраку — неодмінно співали: «Наступного року в Єрусалимі». На єврейському веселлі молодий за традицією розбиває келих, нагадуючи гостям, що навіть у годину радості не можна забувати про руйнування Єрусалима. Сотні, якщо не тисячі таких єврейських звичаїв допомагали зберігати мрію про Сіон і передавати її наступним поколінням євреїв, які його ніколи не бачили і знали, що навряд чи побачать.

Саме така практика збереження єврейської пам'яті пояснює, чому вірш Бялика «Птасі», опублікований у 1892 році, сприйняли з таким ентузіазмом. Поет знайшов нові слова, проте мрія, яку вони виражали, була старою. У певному сенсі Бялик продовжував традицію Єремії, Ананії і Книги Псалмів, які одноставно стверджували: євреї можуть жити скрізь, але тільки одне місце буде їм справжнім домом.

Магія спрацювала. Коли наприкінці XIX століття Європа в шаленстві націоналізму відвернулася від євреїв, і багато з них від-

чули, що більше не можуть почуватися тут, як удома, інстинкт підказав їм, що рідний дім існує. Євреї релігійні і світські, освічені й не дуже, східні і західні — усі вони вирости в межах традиції, по вінця наповненої згадками про Сіон. «Єврейська держава» Герцля нагадувала про добре знайому мрію. Ідеї Герцля розлетілися так швидко саме тому, що він не сказав нічого нового, а лише вдихнув нове життя у мрію, яку євреї плекали століттями.

Тому й не дивно, що, за словами делегата базельського конгресу, «у всіх перехопило подих, ніби вони стали свідками дива. Власне, хіба він не втілював диво? А потім вибухнули аплодисменти; п'ятнадцять хвилин делегати плескали в долоні, кричали і махали хустинками»⁵⁶. В очах євреїв, які зневірилися в Європі, євреїв, для яких сіонізм став новою надією, Герцль був Авраамом — він перший пішов «у край, що його я тобі покажу». Водночас він був Мойсеєм — повів свій народ в обіцяну землю. Він був Давидом — обіцяв, що євреї знову стануть вільними. І Бар-Кохбою — сказав, що настав час боротися. Герцль майже самотужки реанімував стародавню мрію, повернув надію і надихнув євреїв уявити інакше майбутнє.

Після Першого сіоністського конгресу виник політичний сіонізм, однак у багатьох розуміннях у цьому не було нічого нового. Просто відродилася стародавня мрія.